

УДК 316.42

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

СОЦІОЛОГІЯ ДОВІРИ В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

У статті аналізується роль різних видів довіри (довіри до людей взагалі, до “ближнього кола” – друзів, знайомих, сусідів, жителів свого району, міста та до суспільних інститутів) у становленні та функціонуванні соціального капіталу як найважливішого ресурсу суспільного розвитку. Показано, що довіра може виникати при злитті воедино ряду чинників: інтересів даного індивіда, його установок, попереднього індивідуального чи соціального досвіду попередніх поколінь, адаптивних можливостей, рівня інтелектуального розвитку тощо. Наголошено, що найважливішим індикатором зрілості соціального капіталу є спільність цінностей і норм і взаємна довіра суб’єктів соціальної взаємодії, що формується в процесі відкритого соціального діалогу.

***Keywords:** human capital, social capital, personal trust, institutional trust.*

***Ключові слова:** людський капітал, соціальний капітал, особистісна довіра, інституціональна довіра.*

***Ключевые слова:** человеческий капитал, социальный капитал, личностное доверие, институциональное доверие.*

Довіра як іманентна складова соціального капіталу

Хоча з початку соціальних реформ, спрямованих на побудову в Україні сучасної високорозвиненої держави, минуло вже понад 20 років, результати та перспективи

модернізації українського суспільства, як і раніше, залишаються переважно невизначеними. Модернізація як магістральний напрям суспільного розвитку асоціюється в суспільній свідомості насамперед з економічним прогресом, становленням ринкових відносин у нашому суспільстві. Економічні показники традиційно фіксуються і піддаються порівнянню “мовою цифр”, а для аналізу економічного розвитку того чи іншого суспільства використовується спеціально розроблений математичний апарат і система відповідних кількісних показників. Аналіз соціокультурних та соціально-психологічних детермінант суспільного розвитку тривалий час вважався прерогативою гуманітарних наук і здійснювався за допомогою переважно якісних характеристик. Однак наразі стан речей дещо змінився. По-перше, відбулася переоцінка значущості людського чинника як найістотнішого ресурсу модернізації. Перефразовуючи класика, можна сказати, що прогрес, як і розруха, бере початок у головах, тобто вирішальною умовою успіху реформ є готовність до них широких верств населення. По-друге, з'явилися засоби кількісної оцінки такої соціально-психологічної готовності.

Сьогодні в соціології розроблені різні методики, що дають змогу здійснювати кількісне порівняння соціокультурних і ментальних характеристик населення різних країн. За допомогою цих методик можливо емпірично дослідити і зіставляти різні країни за такими складними параметрами, як рівень індивідуалізму, прагнення уникати невизначеності, схильність до інновацій і т.д. Одним із пріоритетних напрямів такого кількісного крос-культурного аналізу є вивчення довіри – найважливішого елементу національного соціального капіталу.

“Соціальний капітал” як теоретичний конструкт почав активно використовуватися в соціології порівняно недавно. Поняття “капітал” (capital – у буквальному перекладі – головний) стало застосовуватися для універсального позначення всіх людських ресурсів. Його впровадження в науковий дискурс стало одним із проявів експансії соціоло-

гічного підходу в сферу економічних аналітичних досліджень. Економісти, нарешті, стали визнавати, що “культура має значення”, і освоювати аналіз культурних детермінант економічного розвитку на додаток до традиційних показників економічних ресурсів (праця, земля, фінансовий капітал, підприємницькі здібності).

Початок цьому процесу поклали наукові праці першовідкривачів людського капіталу – американських економістів Теодора Шульца і Гері Беккера. Під людським капіталом вони запропонували розуміти наявні в індивідуума знання, виробничі навички і мотивації, що підвищують продуктивність праці і приносять йому дохід. Слід мати на увазі, що первинна версія теорії людського капіталу ґрунтувалася на концепції цілком раціональної і самостійної поведінки індивіда. Сучасні ж суспільствознавці висловлюють серйозні сумніви як щодо повної раціональності, так і автономності індивідуальної поведінки. Ідеї Беккера дали поштовх розробці нових концепцій, що відображають такі аспекти “людських ресурсів”, які не залежать (або не повністю залежать) від волі й свідомості окремої людини.

Важливий внесок у сучасну теорію капітальних ресурсів зробив американський економіст-соціолог Джеймс Коулман, який розробив концепцію соціального капіталу. Соціальний капітал, у його розумінні, можна визначити як норми взаємин індивідів, що підвищують продуктивність праці і дохід. Коулман підкреслював, що “на відміну від інших форм капіталу (маючи на увазі капітал як сукупність речових ресурсів) соціальний капітал властивий структурі зв’язків між акторами і серед них. Це не залежить ні від самих акторів, ні від засобів виробництва”[1].

Коулман і його послідовники, зокрема американський соціолог Френсіс Фукуяма, вважають найважливішим компонентом соціального капіталу відносини довіри. Вони показали, як у результаті тісних неформальних соціальних зв’язків люди можуть успішно займатися високоприбутковою економічною діяльністю, що вимагає повної

довіри до партнерів. Повсякденні приклади прояву довіри як капіталу можна бачити буквально на кожному кроці: успішно працюють тільки такі трудові колективи, де зібрані не просто хороші фахівці, а люди, які довіряють один одному. Дж.Коулман пояснив відмінність між формами капіталу так: “Якщо фізичний капітал повністю помітний, будучи втіленим в очевидних матеріальних формах, то людський капітал – менш помітний. Він проявляється у навичках і знаннях, набутих індивідом. Соціальний же капітал ще менш помітний, оскільки існує тільки у взаємовідносинах індивідів” [1, с. 128]. За Коулманом, якщо запаси фізичного, фізіологічного і почасти людського капіталу визначають величину трансформаційних витрат, то запаси соціального і почасти людського капіталу визначають величину трансакційних витрат (чим більший капітал, тим нижчі питомі витрати).

Під впливом переосмислення теорії капіталу відбувається якісне переосмислення методики розрахунку національного багатства як накопиченого капіталу. Раніше його розраховували як суму суто матеріальних капіталів. Коли в нього стали включати і втілений у людях “нематеріальний капітал” (intangible capital), то виявилось, що майже в усіх країнах світу саме він становить переважну частку національного багатства. Згідно з оцінками економістів Світового банку, на початку XXI ст. у розвинених країнах частка природного капіталу в національному багатстві становить лише 2%, частка фізичного капіталу – менше 20%, проте частка ресурсів, втілених у людях, сягає 80%. У Росії виявилось все навпаки: основу національного багатства становив природний капітал (44%), тоді як на “нематеріальний капітал” – людські ресурси припадала дуже невелика частка (16%). В Україні з людським потенціалом справа була набагато кращою, але експлуатація природного капіталу була вищою середнього показника по бідних країнах, а рівень розвитку фізичного капіталу – вкрай низьким.

Таблиця 1

**Структура національного багатства
різних груп країн світу, 2000 р.**

<i>Структура національного багатства, %</i>			
<i>Група країн</i>	<i>Природний капітал</i>	<i>Фізичний капітал</i>	<i>Людський</i>
Бідні	26	16	59
Середні	13	19	68
Багаті	2	17	80
Росія	44	40	16

Джерело: Where Is the Wealth of Nations? World Bank, Washington, D.C., 2006 (<http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-1110886258964/20748034/All.pdf>). Р. 4, 162.

Результати сучасних досліджень фахівців Світового банку дають підстави зробити висновок, що для середньо-розвинених країн частка людського капіталу в структурі національного багатства (НБ) перевищує 60%; частка виробленого людиною капіталу розташовується в межах 15–30%; природний капітал, який багато в чому залежить від забезпеченості ресурсами, коливається в діапазоні 2–39% (*табл. 1*). Найбільш забезпеченими національним багатством є країни США, Швейцарія, Канада, Японія і Норвегія, що займають у світовому рейтингу перші п'ять місць з розрахунку НБ на душу населення.

У межах роботи з визначення індикаторів стійкого розвитку (sustainable development) фахівцями Світового банку була розроблена методика “Expanding the measure of wealth” [2]. Метод був розроблений з метою аналізу структури національного багатства, ролі окремих його елементів у економічно розвинутих країнах. Відповідно до концепції, запропонованої фахівцями Світового банку, національне багатство становлять: природний капітал; вироблений капітал (активи); людський капітал (людські ресурси); соціальний капітал. Однак автори цієї методики, розробле-

Таблиця 2

**Динаміка національного багатства України
та його структура у 2000–2005 рр.**

<i>Структура НБ, %</i>						
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Людський капітал	55,7	52,5	51,7	51,2	49,7	46,7
Природний капітал	32,1	34,6	34,5	34,0	33,7	34,9
Основний капітал, фінансовий капітал, резервні активи	12,2	12,9	13,8	14,8	16,6	18,4

Джерела: Шумська С.С. Национальное богатство: методологические подходы и оценки по Украине / С.С. Шумская // Экономическая теория. – 2006. – № 4. – С. 75; Капіталізація економіки України : наук. доп. / за ред. В.М.Гейця, А.А.Гриценка ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2007. – С. 190; Шумська С.С. Національний капітал України: оцінки й тенденції / С.С. Шумська // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 4. – С. 23–37.

ної для проведення порівнянь між країнами, були змушені значно спростити вихідну модель. Так, зосередившись переважно на економічному потенціалі, вони не проводили оцінку власне соціального капіталу, під яким розуміли сукупність мереж, взаємовідносин, норм та інститутів, що впливають на продуктивність економіки, а відводили ключове місце в національному багатстві країн світу людським ресурсам.

Людський капітал являє собою нематеріальну складову багатства і, крім сукупності професійних знань, умінь і навичок, включає характеристики стану здоров'я, рівень працездатності, фізичні дані працівника, а також відображає культурне надбання, володіння яким додає успіхів у комунікації з іншими людьми та допомагає створювати успішні з ними відносини (цей останній компонент і є соціальним капіталом). Ця своєрідна сума накопиченої частки (результат освіти, виховання, трудових навичок) та інвестицій, спрямованих на підвищення культурно-

освітнього рівня та кваліфікації, які в майбутньому принесуть реальну віддачу, виступає як дієвий ресурс.

Формування такої структури елементів національного багатства, в якій ключова роль належить нематеріальним складовим, є відображенням нових глобальних тенденцій у процесі економічного розвитку, а саме – змін типу відтворення, форм накопичення, критеріїв ефективності розвитку економіки, що в цілому характеризує “нову якість економічного зростання”. Це означає, що сучасні розвинені країни вже не ставлять за мету зростання матеріально-речових елементів багатства, а орієнтуються на збільшення величини і якості людського капіталу, який сьогодні стає головним фактором сталого розвитку суспільства та економіки.

Оцінка національного багатства України, на відміну від розвинутих країн світу (США, Велика Британія), була здійснена лише за часів незалежності. Якщо оцінювати національне багатство як капіталізований дохід, то вже за перші роки шоккових реформ в Україні відбувся катастрофічний переверт у його сумарному обсязі та структурі. Стрибокподібний перехід до світових цін і стандартів конкурентоспроможності різко знецінив та скоротив у кілька разів продукцію й капітал в основній сфері діяльності – у переробній промисловості. Проте найбільшою втратою для нашого суспільства стали знецінення і, значною мірою, руйнація людського капіталу – основної форми багатства для більшості населення. Оцінка людського капіталу України має важливе значення як вузлова проблема суспільного поступу (*табл. 2*). За період 2000–2005 р. у структурі НБ найбільшу частку становив людський капітал (близько 47%). Протягом цих років ця частка скоротилася приблизно на 8%. Частка людського капіталу в структурі світового НБ становить понад 66%, а у країнах “сімки” і ЄС – понад 75% [3].

Таким чином, структура національного багатства України відповідає структурі НБ країн перехідної економіки, так само як і структура НБ у її найближчих сусідів –

Росії та Білорусі. Ще у 2000 р. вона була вельми неблагополучною і, на жаль, продовжує залишатися такою ж незбалансованою по сьогодні. Для України, у структурі національного багатства якої частка людського капіталу протягом 2000–2005 рр. постійно знижувалася (з 56% у 2000 р. до 47% у 2005 р.), а частка матеріального капіталу є значно нижчою, ніж у розвинутих країнах, актуальними є два напрями, які можуть забезпечити ефективний перебіг процесів модернізації – нарощування людського потенціалу та забезпечення достатнього обсягу фізичного капіталу (через оновлення основного капіталу, підвищення ефективності існуючих та включення нових активів у ринковий оборот), що в цілому уможливить створення основи для переходу до ефективної модернізаційної моделі розвитку України.

Величину “невідчутного капіталу” автори книги “У чому полягає багатство народів?” розраховували на підставі двох показників: рівня шкільної освіти як індикатора людського капіталу та індексу “пріоритетності права” (rule of law) як індикатора соціального капіталу. Низький показник людського капіталу України пов’язаний насамперед з низькою оцінкою саме соціального капіталу, оскільки рівень і якість освіти в нашій країні все ще досить високі. А ось величезні проблеми в галузі права та відповідних форм комунікації в Україні загальновідомі. За оцінками зарубіжних і вітчизняних авторитетних експертів, Україні гостро не вистачає саме соціального капіталу, який є найважливішим для сучасних національних моделей модернізації суспільства.

Показники довіри належать до найбільш “чутливих” і неоднозначних. Вона має безліч взаємопов’язаних вимірів, таких як довіра до людей взагалі, незнайомих або, навпаки, знайомих людей у тих чи інших ситуаціях, конкретних публічних персон та постатей, інститутів та ін. Показники довіри схильні до різких і часто важко зрозумілих коливань залежно не тільки від формулювання запитань у анкетах, а й від суб’єктивного сприйняття життя

в поточний момент, а також від інших, не вивчених до кінця обставин [4]. Водночас існують і стійкі закономірності. Так, найвищі показники довіри стабільно демонструють скандинавські країни, що відрізняються мінімальною дохідною і майновою нерівністю, розвинутою і доступною соціальною сферою, високим ступенем соціальної захищеності населення і низьким рівнем корупції.

Необхідно враховувати складність феномена міжособистісної довіри і неоднозначність його зв'язку з економічними успіхами країни. Хоча в середньому найбільш розвинуті країни демонструють вищий рівень довіри, ніж країни з перехідною економікою, які розвиваються, однак широта коливань серед них величезна. Протягом багатьох років у аутсайдерах – Франція, чого ніяк не можна сказати про позиції цієї країни у світовому економічному співтоваристві. Водночас декілька країн, що розвиваються, насамперед Китай, за рівнем міжособистісної довіри підбираються до вершини світового рейтингу. Коливання показників довіри слабко корелюють з економічною динамікою: важкозрозумілі спади її рівня часто-густо припадають на періоди стабільного економічного зростання.

Зазвичай виділяють три ключових аспекти, що дають змогу характеризувати “атмосферу довіри” в суспільстві з різних сторін: 1) довіра до людей взагалі – як принцип життєсприйняття і життєствавлення, іманентно властивий особистості (надалі будемо називати її особистісною довірою), 2) довіра до “ближнього кола” – друзів, знайомих, сусідів, жителів свого району, міста (цей тип довіри, заснований на досвіді безпосереднього спілкування та самоідентифікації з різними “ми” соціального мікросередовища, позначимо як персоніфіковану довіру) та 3) довіра до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів тощо (інституційна довіра). Значення відповідних індикаторів можуть бути близькі, а можуть істотно розходитися. Одразу зазначимо, що показники персоніфікованої довіри в Україні практично протягом усього періо-

ду її новітньої історії відзначаються стабільно високими показниками. Довірливі стосунки в колі традиційного безпосереднього спілкування слугували й слугують для більшості населення тим “рятівним кругом”, що дає змогу протистояти розбурханим хвилям аномії, спричиненої радикальними суспільними перетвореннями останніх двох десятиліть. Однак з погляду модернізаційних процесів, що апріорі пов’язані з інноваціями, цей різновид довіри не є надто значущим (його можна порівняти з баластом на судні, який надає йому стійкості, й тому необхідний, але ніяк не сприяє швидкісним якостям), тому ми елімінуємо його з подальшого аналізу.

Відтак основою соціального капіталу і найважливішим його елементом є довіра до людей (особистісна довіра) і довіра до інститутів і організацій (інституційна довіра). Для того, щоб з’ясувати, яким є насправді потенціал нашого соціального капіталу, необхідно порівняти рівень довіри в Україні з ситуацією в інших країнах світу, скориставшись методами компаративістики. Порівняльний аналіз довіри заснований на вивченні двох його основних аспектів. Перший – узагальнена міжособистісна довіра, довіра до “людей взагалі”. Високий рівень міжособистісної довіри (до “людей взагалі”), а саме цей вид довіри визначає ментальну складову в характеристиці соціального капіталу тієї чи іншої нації, знижує трансакційні витрати в процесі взаємодії і розширює коло потенційних учасників формальних і неформальних угод. Другий аспект – інституційна довіра, тобто довіра до тих організацій (уряду, бізнесу, ЗМІ, профспілок і т.д.), які відіграють ключову роль у генеруванні та виконанні громадських “правил гри”. Чим вища інституційна довіра, тим стійкішою є суспільна система. Співвідношення рівнів інституційної та міжособистісної довіри можна вважати своєрідним “термометром” здоров’я суспільства.

Якщо скористатися типологією О.М.Олійника [5], то можливі чотири варіанти такого співвідношення:

1) високий рівень особистісної та інституційної довіри – суспільство має значний соціальний капітал, а влада, у свою чергу, сприяє його збереженню та відтворенню;

2) високий рівень особистісної довіри за низького рівня довіри інституційної – суспільство існує автономно від влади;

3) високий рівень інституційної довіри за низького рівня довіри особистісної – соціум не може функціонувати самостійно, він практично повністю залежить від влади;

4) низький рівень особистісної та інституційної довіри – соціальні взаємодії в суспільстві паралізовані, влада не може контролювати ситуацію, координовані дії ускладнені через взаємну недовіру.

Цілком очевидно, що найкращий варіант – мати високий рівень обох типів довіри. Зрозуміло, що четвертий варіант є катастрофічним. Менш зрозуміло, що краще, коли порівнювати другий і третій варіанти. Різні типи довіри частково субституціональні один щодо одного і можуть розглядатися як досить самостійні фактори формування соціального капіталу. В силу неповного збігу функцій особистісної та інституціональної довіри слабкість одного з цих інститутів лише частково може компенсуватися силою іншого. Звідси випливає, що дуже низький рівень будь-якого виду довіри буде руйнівним для суспільства.

При зіставленні другого і третього варіантів можна помітити подібність їх опису до опису відомої дихотомії цивілізацій Заходу і Сходу. Дійсно, щодо східних товариств (країн неєвропейських цивілізацій) постійно підкреслюється їх гіперетатизм і слабкість позадержавних організацій, що виходять за рамки сім'ї та сільської громади (“держава сильніша за суспільство”). Цю відому “формулу” для опису доіндустріальних товариств “східного деспотизму” запропонував відомий американський фахівець з економічної історії східних товариств К.-А.Вітфогель. У західних суспільствах (країнах західноєвро-

пейської цивілізації) конструюванням і затвердженням соціальних інститутів поряд з державою завжди активно займалися різні самодіяльні спільноти (народні збори, ремісничі цехи, купецькі гільдії, церковні організації, профспілки та ін.). Тому логічно припустити, що переважання інституційної довіри над особистісною буде більш типовим для сучасних країн Сходу, а переважання особистісної довіри над інституційною – для країн Заходу. Ця точка зору є досить поширеною в середовищі фахівців, які займаються крос-культурними дослідженнями.

Міжнародний проект “Всесвітній огляд цінностей” (World Values Survey – WVS), у рамках якого у 1990–2000-х роках проводився моніторинг показників міжособистісної довіри в кількох десятках країн (<http://www.worldvaluessurvey.com>), зібрав велику базу даних. Дані цього проекту часто використовуються в крос-культурних дослідженнях для оцінки та порівняння соціального капіталу різних націй.

Трохи пізніше розпочалися широкомасштабні міжнародні дослідження проблем інституційної довіри. Міжнародне американське PR-агентство “Edelman PR Worldwide” у 2009 р. провело вже десяте щорічне соціологічне дослідження за програмою “Trust Barometer” (<http://www.edelman.co.uk/trustbarometer>). Основною метою цього дослідження було визначення рівня довіри до різних суспільних інститутів і організацій: держава, бізнес, ЗМІ, недержавні організації, релігійні установи і т.п. у представників елітних соціальних груп у різних країнах світу.

Ці масштабні проекти стимулювали ряд більш локальних компаративістських досліджень довіри, спрямованих на порівняння характеристик особистісної та інституційної довіри в різних країнах. Одним з них став проект “Порівняльні дослідження довіри в різних країнах у період глобалізації”, ініційований японськими соціологами з Університету Чуо (Токіо), в якому брала участь і Росія.

Дослідження рівня міжособистісної довіри

Найбільш важливою характеристикою довіри як соціального капіталу є узагальнена міжособистісна довіра до людей взагалі – не родичів, не друзів, не знайомих – тобто довіра до людей, про яких немає конкретної інформації. Якщо довіряють тільки добре знайомим людям (персоналізована довіра), то це різко звужує коло потенційних учасників соціальних взаємодій і, отже, підвищує трансакційні витрати.

На відміну від багатьох розвинених країн, де люди майже рівною мірою готові довіряти сусідам, незнайомцям і людям взагалі, в Україні в процесі реформ виникли великі перепади довіри такого типу; при цьому показники довіри “до ближнього кола” залишаються перманентно високими.

У 2009 р. ВЦВГД (Росія) провів загальноросійське опитування за репрезентативною вибіркою (за віком, статтю, освітою). Рівень особистісної довіри в дослідженні фіксувався за допомогою запитання: “Чи вважаєте Ви, що можна довіряти більшості людей, або, що маючи справу з людьми, треба завжди бути дуже обережним?” Це майже збігається з формулюванням, використаним у проєкті WVS. Згідно з даними проведеного російськими соціологами дослідження думку, що “більшості людей можна довіряти”, поділяють 28,1% опитаних росіян. Переважна більшість респондентів (66,8%) вважають, що, маючи справу з людьми, “треба бути дуже обережними”. Дані моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України дають підстави зробити деякі зіставлення щодо рівня особистісної довіри в Україні та інших країнах. Слід мати на увазі, що запитання про довіру “людям взагалі” в опитувальнику формулювалася дещо інакше. Респондентам пропонувалося відповісти, чи згодні вони з думкою, що “нікому не довіряти – найбезпечніше”. Відповіді українських респондентів на це запитання в різні роки розподілилися так (табл. 3).

Таблиця 3

“Нікому не довіряти – найбезпечніше”(%)

	1992	2005	2006	2008	2010
Згоден	46,7	50,2	47,5	51,5	49,6
Не згоден	40,5	34,6	36,8	34,7	36,0
Не знаю	12,3	14,9	15,7	13,4	14,1
Не відповіли	0,6	0,3	0,0	0,3	0,3

Якщо вважати, що позиція незгоди з даною думкою корелює з альтернативою “більшості людей можна довіряти” в російському опитуванні, то можна констатувати, що рівень міжособистісної довіри в означений період в українців вищий (34,7–36,0% проти 28,1%), ніж у росіян. Відповідно, твердо погоджуються з думкою, що “нікому не довіряти – найбезпечніше” 51,5–49,6% українців проти 66,8% росіян, які у 2009 р. вважали, що “маючи справу з людьми, треба бути дуже обережними”.

На перший погляд, ці дані свідчать про досить низький рівень загальної довіри в Україні і ще нижчий – у сучасній Росії, а це в принципі веде до обмеження розвитку довірливих зв’язків у суспільстві й зростання національного ізоляціонізму. Проте якщо звернутися до результатів досліджень по інших країнах, використовуючи базу “Всесвітнього огляду цінностей”, то дані, зібрані у процесі п’яти хвиль опитувань 1990–2000-х рр. за проектом WVS, свідчать про вражаючу диференціацію країн за цим показником.

Найвищий рівень довіри зафіксовано у Скандинавії, де відповідь “більшості людей можна довіряти” стійко обстоюють близько 60% опитаних. Але в англосаксонських країнах (США, Велика Британія, Канада, Австралія) цю відповідь обирають вже майже вдвічі рідше, у межах 30–40% респондентів. У латиноамериканських країнах рівень довіри коливається зазвичай у діапазоні 15–25%. “Найнедовірливішими” виявилися такі країни, як Туреч-

чина (менше 5%) і Бразилія, де позитивно відповідають на це запитання зазвичай не більше 10% громадян. Загалом помітна тенденція: рівень міжособистісної довіри вищий у розвинутих країнах і нижчий у країнах наздоганяючого розвитку. Однак пряма інтерпретація показників міжособистісної довіри в тій чи іншій країні виключно в руслі цієї тенденції не завжди виправдана. Наприклад, у високотехнологічній Японії рівень цього типу довіри коливається в межах 37–43%, а у такій високорозвиненій країні, як Франція, він сягає не більш як 20–22% (у 2005–2008 рр. цей показник становив менше 19%).

Таким чином, порівняльний аналіз свідчить, що рівень міжособистісної довіри в Україні набагато нижчий, ніж у скандинавських країнах “соціалізованого капіталізму”, але цілком порівнянний з показниками міжособистісної довіри в англосаксонських країнах “конкурентного капіталізму”, і він помітно вищий, ніж у Росії та багатьох інших країнах наздоганяючого розвитку – Індії, країнах Латинської Америки і Західної Азії.

Тобто за рівнем загалом міжособистісної довіри сучасна Україна може порівнюватися з Японією і Німеччиною (якщо орієнтуватися на розвинуті країни) і з Південною Кореєю (якщо орієнтуватися на країни, що розвиваються). Іншими словами, Україна знаходиться десь на межі між країнами, що розвиваються, і розвинутими країнами, що вселяє обережний оптимізм: якщо французам вдалося створити у ХХ ст. ефективну національну модель економіки за ще низького рівня загальної міжособистісної довіри, то, можливо, й в Україні за певних умов є шанси на успіх.

Отже, порівняльний аналіз показників міжособистісної довіри не дає підстав стверджувати про якісно низький соціальний капітал в Україні. Досить коректним буде висновок, що за показником особистісної довіри Україна є середньою за загальносвітовими стандартами країна, що має непогані перспективи використання потенціалу цього типу соціального капіталу. Для підтвердження цього

висновку зазначимо, що загальносвітовий середній показник генералізованої міжособистісної довіри, розрахований за даними опитувань WVS по 83 країнах, становить 29,5% [6].

Рівень інституційної довіри

Якщо міжособистісна довіра – це фундамент будь-якого суспільства, то інституційна довіра – підмурівок складно-організованих суспільств, де існують спеціальні організації, які генерують і підтримують “правила гри” (систему норм). У сучасній соціології прийнято виділяти п’ять основних соціальних мегаінститутів: інститут сім’ї та шлюбу; політичні інститути; економічні інститути; інститут освіти; інститут релігії, хоча, на наш погляд, цілком доречно долучити до них такі впливові інститути, як інститут права, ЗМІ, громадської думки. Аналіз феномена інституційної довіри вимагає, таким чином, аналізу довіри до формальних і неформальних інститутів суспільства – політичних, економічних, освіти, релігії, сімейно-шлюбних відносин. Визнання і дотримання певних “правил гри” проектується на довіру до тих організацій, які створюють і реалізують ці правила. Оскільки головним “конструктором” інститутів у сучасному світі виступає держава, то найбільш показовим аспектом інституційної довіри слід вважати довіру до офіційної влади, уряду та Президента.

Проблема довіри громадян до державних та політичних інститутів є найбільш популярною в дослідженнях в українській соціології політики. Середній індекс довіри до державних та політичних інститутів (виміряний за п’ятибальною, семибальною чи десятибальною шкалою) дає можливість дослідникам отримати певною мірою інтегральний показник, за яким можна кількісно порівнювати як дані різних досліджень щодо якогось політичного інституту, виміряних за аналогічною шкалою, так і дані щодо різних політичних інститутів у рамках одного дослі-

дження. Свого часу віддали данину цьому напряму й автори. Однак зішлемося на більш узагальнені дані О.Вишняка, який проаналізував динаміку рівня довіри громадян України до державних інститутів, за даними Інституту соціології НАН України (1994–2010 рр.) [7].

На думку О.Вишняка, саме показник частки тих, хто довіряє певним державним і політичним інститутам, є найбільш чутливим до змін політичної ситуації, а тому саме цей частково агрегований показник є найбільш ефективним у моніторингових дослідженнях у політичній соціології. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, IFES та соціологічної служби “Соціс”, фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та Фонду “Демократичні ініціативи” дають можливість виявити такі тенденції змін рівня довіри до державних та політичних інститутів за роки незалежності України.

1. Найбільш динамічно змінювався за роки незалежності України рівень довіри громадян до Президента країни. У дослідженнях, які були проведені після чергових виборів Президента, а саме у 1995, 2000, 2005, 2010 рр., пікових значень щоразу набував рівень довіри до обраного нового чи переобраного на другий термін Президента України. Цей рівень довіри до Президента на той час завжди перевищував довіру до всіх інших державних та політичних інститутів. Тому можна говорити, що після виборів Президента останній отримує кредит довіри громадян, який далеко не виправдовує в подальшій діяльності. А тому в міжвиборчий період частка громадян, яка довіряє Президентіві, більш чи менш стрімко зменшується. Тільки в 2005 р. після помаранчевої революції частка громадян, які довіряли Президенту, становила більше половини всіх опитаних громадян України. В інших випадках після чергових виборів рівень довіри хоча і зростає, але значно менше, ніж у 2005 р.

2. Довіра громадян до Уряду (Кабінету Міністрів) України виявилася дуже залежною від коливань (змін) довіри до Президента країни. При цьому виявилось, що ця

залежність була характерною не тільки для періоду президентсько-парламентської форми правління в Україні (1995–2006 р.), а й після конституційної реформи 2005–2006 рр., коли юридично уряд формувався парламентом. Найвищих значень рівень довіри до уряду сягав саме після президентських виборів, а не парламентських. За даними моніторингу ІС НАНУ, у 1995 р. він набував 16% довіри, у 2000 р. – 14%, у 2005 р. – 37%, у 2010 р. – 20% довіри і був нижчим за рівень довіри до Президента країни. Зміна урядів в Україні за період 1994–2010 рр. відбувалася дуже часто, але ці зміни не приводили до суттєвого зростання рівня довіри до уряду. А тому є підстави вважати, що тенденції змін рівня довіри громадян країни до урядів значною мірою залежать від динаміки змін довіри до президентів країни.

3. Складнішою є динаміка рівня довіри громадян до Верховної Ради за роки незалежності. До 2005 р. рівень довіри до парламенту залишався стабільно низьким (за даними ІС НАНУ, на рівні 7–10%). Верховна Рада України тричі переобиралась у 1994, 1998, 2002 рр., змінювались президенти та уряди, але довіра до неї суттєво не зростала. Тільки у 2005 р. після помаранчевої революції був сплеск зростання довіри до Верховної Ради, але він був меншим, ніж до Президента та уряду і був відгомонам змін у інших гілках влади. Низький же рівень довіри до Верховної Ради, навіть після її переобрання у 2005 р., був зумовлений тим, що її повноваження були обмежені, а отже, вона не могла суттєво впливати на рішення виконавчої влади. Після 2006 р. довіра до Верховної Ради дещо підвищилась, але все одно залишається нижчою за довіру до Президента та уряду.

4. Ще нижчою є довіра до такого недержавного політичного інституту, як політичні партії порівняно з вищими державними інститутами. У 1995–2001 рр. рівень довіри до політичних партій в Україні не перевищував 4%. Суттєве зростання довіри до політичних партій позпочалося в Україні з 2002 р. і триває деякою мірою і тепер,

однак рівень довіри до політичних партій в Україні залишається низьким.

5. Зовсім іншого характеру набули зміни рівня довіри громадян України до Конституційного Суду – цього важливого державного, але не політичного за своєю суттю інституту. Тривалий час (з 2000 по 2003 р.), за даними IFES та соціологічної служби “Соціс”, рівень довіри громадян до Конституційного Суду був вищим, ніж довіра до Президента та Уряду, що робило його арбітром в умовах політичних протистоянь. Але політизовані рішення Конституційного Суду в 2004 р. (щодо третього терміну для Л.Кучми) та неспроможність прийняти правове рішення щодо розпуску Верховної Ради у 2007 р. призвело до того, що рівень довіри до цієї судової інстанції опустився нижче, ніж довіра до вищих державних політичних інституцій, що унеможливило його подальшу роль арбітра принаймні у масовій свідомості громадян.

6. Аналіз динаміки довіри громадян до державних та політичних інститутів свідчить, що вони дуже мало або зовсім не пов’язані з динамікою соціально-економічної ситуації в Україні та її оцінками у масовій свідомості. Адже соціально-економічна ситуація в Україні та відповідно й її оцінки в моніторингових дослідженнях погіршувались у 1991–1998 рр., покращувались у 1999–2008 рр. та знову погіршувались з вересня 2008 р. А тенденції зміни рівня довіри до Президента України, уряду, Верховної Ради, партій та вищих судових органів змінювались зовсім інакше. Відсутність такого зв’язку фіксували як вітчизняні [8], так і зарубіжні дослідники [9].

Коректна інтерпретація даних щодо інституціональної довіри для характеристики соціального капіталу нації потребує дуже ґрунтовного аналізу результатів масових опитувань і поміркованого порівняння даних, які були отримані в різних країнах за різними методиками. Оскільки рівень довіри громадян тієї чи іншої країни до інститутів влади відіграє дуже важливу роль у формуванні соціального капіталу нації, важливо й цікаво зробити деякі

зіставлення результатів українських досліджень довіри з аналогічними російськими. Нагадаємо, що під час загальноросійського опитування в лютому 2009 р. в рамках проекту “Порівняльні дослідження довіри...” до анкети було включено запитання про довіру росіян до різних організацій.

За результатами дослідження ВЦВГД (2009 р.), у Росії найбільший кредит довіри має бізнес: йому довіряють 39% респондентів, тоді як недержавним організаціям (НДО) довіряють лише 27% респондентів, а уряду – 32% росіян. Результатом цього дослідження була констатація низького рівня інституційної довіри в Росії: генералізований середній показник довіри російських респондентів до національних державних, громадських, комерційних організацій, ЗМІ та релігійних установ становив 32%, тоді як у ЄС – 41%, у США – 48%. Але якщо порівнювати, наприклад, окремий показник довіри до бізнесу в Росії з показниками інших країн, то він виявляється не таким вже й високим, а відносно низьким (щоправда, ще нижча довіра до бізнесу фіксується у Франції та Німеччині, що не заважає цим країнам займати гідне місце в колі високорозвинутих держав).

Відставання Росії за середнім показником довіри зумовлено переважно низькою довірою до НДО в структурі загальної інституційної довіри – найнижчим серед країн (хоча в “соціалістичній” Швеції він лише трохи вищий). Якщо ж порівняти Росію з країнами Західної Європи за показниками довіри до уряду і ЗМІ, то Росія виявиться країною, найбільш подібною до Італії. А в таких розвинутих країнах, як Франція, Німеччина і Велика Британія ці показники навіть нижчі, ніж у Росії. Якщо порівняти показники довіри в групі розвинутих країн з показниками довіри в групі країн, що розвиваються, то з’ясується, що інституційна довіра в країнах, що розвиваються, часто помітно вища, ніж у розвинутих. Для прикладу можна зіставити, скажімо, “інституційно довірливі” Китай і Мексику з “інституційно недовірливими” Німеччиною і Великою Британією.

Як свідчать дані цього опитування, рівень довіри практично до всіх соціальних організацій у сучасній Росії доволі низький: середній індекс усіх відповідей коливається між варіантами “в чомусь довіряю” і “не дуже довіряю”. Ці результати слід інтерпретувати як свідчення високого рівня відчуженості росіян від влади: по всіх організаціях, крім федерального уряду, медіана відповідей ближча до варіанта “не дуже довіряю”. Найменше російські респонденти довіряють некомерційним організаціям. Найвища довіра до федеральної влади – їй повністю або частково довіряють трохи більше половини росіян (51,7%). Помітно нижча – до місцевої влади (43,9%), міліції (42,0%) і Думи (36,2%). Закономірність очевидна: менше довіряють тим, з ким найчастіше стикаються. Чим вище на соціальній драбині розміщується та чи інша владна організація, тим більшою мірою вона зберігає сакральний ореол. Мабуть, усі надії, які не виправдовують місцеві органи виконавчої влади, населення Росії покладає на федеральні органи влади.

Демократичним інститутам у Росії довіряють найменше: Думі – менше, ніж міліції, а некомерційним організаціям (23,7%) – значно менше, ніж Думі. З результатів цього опитування випливає, що некомерційні організації користуються у росіян найнижчим рівнем довіри. Довіра до ЗМІ (“четвертої влади”) виявилася приблизно такою ж, як і довіра до центрального уряду. Російським ЗМІ довіряють трохи менше, ніж уряду. Найближчими до Росії країнами, показники довіри яких найбільш подібні до російських, є Італія, Південна Корея і Франція.

Динаміка рівня довіри та ставлення до нової влади в Україні

Звернемо увагу насамперед на довіру громадян України до інститутів влади, яка відіграє дуже важливу роль у формуванні соціального капіталу нації. Щоб оцінити, якою мірою сучасні українці довіряють різним соціальним

Таблиця 4
Індекс довіри (середній бал: шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6
Співвітчизникам	3,1	3,2	3,2	3,1	–	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4
Сусідам	3,3	3,3	3,2	3,2	–	–	3,3	3,3	3,4	3,4
Колегам	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5
Церкві та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5
Астрологам	2,5	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9
Податковій інспекції	–	–	–	–	–	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4
Міліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3
Прокуратурі	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3
Судам	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0
Профспілкам	–	–	–	–	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5
Політичним партіям	–	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2
Комуністичній партії	2,3	2,1	2,4	2,2	–	–	2,3	2,2	2,2	2,2
Керівникам державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	–	–	2,6	2,7	2,6	2,6
Приватним підприємцям	2,4	2,4	2,4	2,5	–	–	2,6	2,6	2,7	2,6
Банкам	–	–	–	–	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1
Страховим компаніям	–	–	–	–	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	–	–	–	–	–	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5

інститутам, при обробці бази даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України були обчислені середні значення (індекси), що характеризують рівень довіри до ключових соціальних інститутів та інших суб'єктів довіри (табл. 4).

У 2011 р. відбулося, хоча й невелике (в межах сотих), але відчутне подальше погіршення й без того традиційно невисоких середніх оцінок довіри майже до всіх інститутів. Серед державних та суспільних інститутів найбільше респонденти довіряють церкві, ЗМІ та армії України. Їхній рейтинг залишається досить високим та практично незмінним протягом останніх десяти років, а авторитет церкви навіть зріс. Серед решти інститутів лише профспілки та місцеві органи влади і досі підтримують сталий середній рівень довіри, їхній рейтинг є скоріше позитивним.

Результати опитувань, які в режимі моніторингу здійснює Центр соціальних і маркетингових досліджень "СОЦІС", свідчать, що найбільше серед державних і громадських інститутів респонденти довіряють церкві (понад 75% населення), ЗМІ (56% українців довіряють ЗМІ, не довіряють – 38,5 %) і армії. Якщо брати до розрахунку ставлення до інститутів державної влади, то найвищий ступінь довіри – у Президента. Але динаміка змін у ступені довіри до Президента має стійку тенденцію до зниження. До кінця серпня 2011 р. ступінь довіри до Президента була на рівні приблизно 38%, але його індекс довіри порівняно з іншими інститутами влади залишався найвищим: індекси довіри до Кабінету Міністрів, місцевих органів влади та Верховної Ради – значно нижчий. Хоча слід зазначити, що у Кабміні в принципі непоганий показник – близько 27% позитивних оцінок. Аналізуючи довіру до інститутів влади, потрібно мати на увазі ще такий показник, як довіра до опозиції. Їй довіряють у поточному році 18,2%, не довіряють – 72,7%.

Але найнижчі індекси довіри – у податкової, міліції, прокуратури та судів. Кору́пція – “болюча тема” для ук-

раїнського суспільства, і, за результатами різноманітних опитувань громадської думки, цілком очевидно, що люди мало вірять у те, що можлива об'єктивна боротьба з нею. Саме ці чотири інститути найбільш схильні до корупції. І передусім українські респонденти зазначають, що в цьому винна саме держава, саме влада, яка, по суті, нічого не робить, щоб боротися з корупцією. Динаміка змін у цій сфері характеризується тільки посиленням цих моментів.

Ще менше українці схильні довіряти провідним політикам. З огляду на переважно негативні настрої населення щодо чинних політиків та загалом щодо функціонування усіх основних державних інститутів стає зрозумілим, чому більшість населення не вірить у ефективну боротьбу нової влади із корупцією – на думку переважної більшості респондентів (69%), позитивних наслідків це не матиме. Емоційне ставлення пересічних громадян до гучних судових справ щодо опозиційних політиків можна в цілому визначити як помірковано нейтральне. Привертає до себе увагу те, що відчутна частина респондентів дистанціювалися від цих подій, виявили байдужість. Це доволі тривожний сигнал, який вказує на відсторонення пересічних громадян від соціально-політичних подій у нашому суспільстві, на замкнення в своєму найближчому соціальному оточенні. Критично низький рівень довіри більшості наших громадян до різних державних інституцій, включно до судів, дається взнаки у ставленні респондентів щодо справедливості винесення вироку зазначеним політикам. Майже половина респондентів схиляється до тієї думки, що справа Тимошенко, незважаючи на різноманітність її аспектів, насправді є прикладом політичної репресії проти опозиції. При цьому лише 29% опитаних вважає цю справу свідченням того, що нинішня влада діє за принципом “закон один для всіх”. Як свідчать отримані дані, громадська думка в цілому доволі песимістично описує майбутні наслідки даного судового процесу. Респонденти очікують насамперед погіршення міжнародного іміджу України, подальшого падіння довіри населен-

ня до вітчизняної судової системи та можливих громадських протестів.

Опитування фіксують загострення дефіциту окремих, раніше досить надійно гарантованих державою соціальних благ. Йдеться про можливість проведення повноцінної відпустки, що стає особливо актуальним під час періоду літніх місяців, пенсійних виплат, отримання безкоштовної освіти і юридичної допомоги в захисті своїх прав і інтересів; надання необхідної медичної допомоги.

Як і в попередніх опитуваннях, дані 2010–2011 рр. підтвердили цілковите збереження перших трьох позицій соціальних страхів – стрімкого зростання цін, страху населення України перед втратою роботи і невплатами зарплат, пенсій, інших соціальних виплат. При цьому за останні роки соціологічних спостережень відчутно скоротилась частка респондентів, які виявляли страх перед екологічними катастрофами. Вірогідно припустити, що відстань у часі поступово витискує з пам'яті трагічні події 1986 “чорнобильського” року, й навіть фатальне нагадування – цьогорічна аварія на японській атомній електростанції – не актуалізувало відповідні страхи в масовій свідомості більшості пересічних українців.

Абсолютна більшість українців стабільно негативно оцінює економічну ситуацію в країні, власне матеріальне становище та зміни, які відбулися в цій царині упродовж останнього часу. Низька оцінка економічної ситуації відбивається на оцінках різних процесів у соціально-економічному житті країни. Загалом більшість населення характеризує зміни, що відбулися за останні роки, як негативні, або ж вказує на відсутність позитивних зрушень. Найбільше негативних оцінок вже традиційно “набирають” зниження рівня життя населення, відсутність гарантій зайнятості та погіршення економіки. Також до “незмінної п'ятірки” знову входять незадоволення свавіллям чиновників та корупцією.

Навіть такий, донедавна порівняно позитивний для влади показник – із виплатою пенсій – останнім часом вкрай

погіршився і кількість незадоволених нині перевищує кількість задоволених майже удвічі. Дещо збільшилася і частка незадоволених змінами у сфері демократії, тож нині вони становлять понад третину опитаних. Низькі оцінки змін у економіці та соціальній сфері призводять до негативних оцінок довіри. Можна відмітити, що за останній рік відбулося, хоча і в межах сотих, але помітне подальше погіршення середніх оцінок довіри до усіх інститутів.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що рівень довіри (особистісної та інституціональної) як найважливішого елементу соціального капіталу в Україні, є скоріше середнім, ніж низьким. Оскільки довіра – провідний, але далеко не єдиний елемент соціального капіталу, то цілком вірогідно, що причиною труднощів модернізації України є й деякі інші елементи соціального капіталу, не пов'язані з конструктом довіри. Але можливе й інше пояснення: соціальний капітал України досить великий, однак це потенційний капітал, а не реально використовуваний. У цьому випадку практичною проблемою стає не стільки створення соціального капіталу, скільки активізація вже наявного ресурсу.

У сучасних умовах вирішальними факторами економічного успіху тієї чи іншої країни стають характеристики національного людського потенціалу. При їх оцінці донедавна основний акцент робився на рівні освіти, кваліфікації, професійної компетентності працівників, тобто на накопиченому населенням країни людському капіталі. Дійсно, без насичення економіки якісними трудовими ресурсами, підтримки національної конкурентоспроможності сьогодні неможливо побудувати сучасну розвинену державу. Однак внесок цього чинника в економічне зростання відбувається не тільки за рахунок більш високої продуктивності кваліфікованих і освічених працівників. Не менш важливі такі соціальні характеристики населення, що безпосередньо не пов'язані з утворенням і професійною підготовкою, як солідарність, почуття націо-

нальної гідності і відсутність комплексу неповноцінності, соціальний оптимізм, упевненість у собі і в майбутньому, готовність до співпраці, толерантність, відповідальність, здатність прийняти виклики сучасності, готовність до змін та ін.

Протягом останніх десятиліть не тільки найбільш розвинені економіки, а й переважна більшість країн і регіонів світу докладали значні зусилля з нарощування національного людського капіталу. Рівень охоплення населення освітою зріс у цілому по всіх країнах світу, в тому числі й по найбідніших. При цьому найбільш стрімке його зростання спостерігалось в країнах, що розвиваються. У результаті існуючий розрив у освітньому рівні між розвинутими і країнами, що розвиваються, істотно скоротився.

Однак ця обставина не привела до зменшення відставання населення середніх та бідних країн у показниках економічного розвитку та добробуту населення. Спеціальне дослідження Світового банку (ще десятирічної давнини), яке охопило країни, що розвиваються, засвідчило, що різке зростання освітнього потенціалу населення цих країн практично ніяк не відбилося на темпах економічного зростання [10].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що хороший початковий запас і високі темпи збільшення запасу накопичених населенням знань і навичок як важлива складова людського капіталу, яким володіє та або інша країна, самі по собі ще не гарантують підвищення ефективності економічних процесів, швидкого економічного зростання та гідного рівня життя людей. Переконливе підтвердження цьому дає, на жаль, і Україна.

Які ж причини такої низької віддачі? Що заважає людям реалізувати свої можливості, повноцінно використовувати національний людський капітал? В економічних дослідженнях у зв'язку з цим часто посилаються на сильну зношеність обладнання, низький технічний рівень виробництва, відсутність внутрішнього попиту економіки на

інновації. Весь цей комплекс конкретних матеріальних обставин, звичайно ж, виступає серйозним гальмом зростання продуктивності праці. Однак не менш відчутним бар'єром є нематеріальні чинники, що визначають рівень розвитку самого людського потенціалу та характеризують загальну духовну і моральну атмосферу в країні, якість соціальних відносин.

На думку багатьох дослідників, саме недостатність соціального капіталу – цієї складно обчислюваної, “невідчутної” частини нематеріального багатства нації – в остаточному підсумку породжує цілу низку конкретних перешкод, що не дають змоги зберегти, розвинути і реалізувати переваги, які притаманні людському потенціалу нашої країни.

Термін “соціальний капітал” акцентує увагу на можливості отримання ефективної віддачі від високої якості соціальних відносин, що досягається в суспільствах, об'єднаних національною ідеєю, орієнтованих на розширення можливостей розвитку, пом'якшення соціальної несправедливості та інтеграцію вразливих і маргінальних верств у суспільне життя. “Соціальний капітал, який дуже важко не тільки виміряти, а й визначити, являє собою сплав особистісних та інституційних відносин між людьми, що визначає, чому різним спільнотам різною мірою вдається перетворити ресурси, що знаходяться в їх розпорядженні, на сталий добробут”[11].

Є численні емпіричні та теоретичні дослідження, що підтверджують наявність порівняльних конкурентних переваг у спільнот з вагомим запасом соціального капіталу. Так, швейцарський дослідник Ф.Борншір, зіставивши дані по 24 розвинених і 9 нових індустріальних країнах, дійшов висновку про наявність зв'язку між рівнем довіри і толерантності в суспільстві та успіхами економічного розвитку [12].

Найбільш широко відомий і переконливий приклад – різкий ривок конкурентоспроможності “східноазіатських тигрів” (Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу),

який неможливо повністю пояснити мобілізацією ресурсів капіталу і праці. Найважливіше, на думку експертів, полягає в тому, що уряди цих країн інвестували також у соціальний капітал, докладаючи максимум зусиль для формування сприятливого інвестиційного клімату, полегшення і вирівнювання доступу до освіти та інформації, зниження соціальної нерівності, співробітництва держави і корпорацій.

Багато дослідників наголошують, що атмосфера довіри, створювана соціальним капіталом, підвищує ефективність ринкових механізмів. У суспільствах з високим рівнем довіри значно нижчою є частка витрат бізнесу на забезпечення безпеки угод, перевірку надійності та платоспроможності контрагентів. Підприємці не бояться розширювати коло ділових партнерів, упевнені в стабільності “правил гри”. Це сприяє розвитку здорового конкурентного середовища, розширює “горизонти бізнесу”, сприяє довгостроковим інвестиціям та інноваційним проектам.

Водночас корисні ефекти соціального капіталу виходять далеко за межі ринкового сектору. Втілений у громадських організаціях та в переплетеннях неформальних зв'язків, цей ресурс сприяє зміцненню позицій сім'ї, полегшенню праці в домашньому господарстві, поліпшенню мікроклімату в школах, зниженню рівня злочинності. Часто відзначається і його внесок у поліпшення здоров'я населення. Іншими словами, соціальний капітал з цілого ряду напрямів сприяє збереженню та підвищенню якості людського потенціалу нації. При цьому відносини, які формують соціальний капітал, містять не конкурентні джерела, а навпаки, джерела співпраці, єднання.

Отже, довіра є іманентною складовою процесу модернізації як окремих інституцій, так і суспільства загалом, важливим елементом соціального капіталу, а відтак і національного багатства. Але важить не сама по собі довіра як така, і навіть не гармонійне співвідношення різних видів довіри. Істотним параметром інституційного середовища є норма довіри, що серед соціально-психологіч-

них позицій є різновидом установки-ставлення індивіда до світу й до себе. Основними формально-динамічними характеристиками цього ставлення слід вважати вибірковість і парціальність. Довіра може виникати при злитті воедино ряду чинників: інтересів даного індивіда, його установок, попереднього індивідуального чи соціального досвіду попередніх поколінь, адаптивних можливостей, рівня інтелектуального розвитку та ін. Довіра виникає, коли індивід упевнений у адекватності цих процесів і явищ своїх ціннісних установок, в основі яких лежать певні соціальні норми. З соціологічного погляду проблему довіри можна розглядати як процес формування різних соціальних груп з властивим їм груповим сприйняттям чесності, сумлінності, відповідальності, розумінням справедливості, адекватності процесів і явищ сформованим уявленням про правильність того, що відбувається, відповідністю прагнень і уявлень щодо результатів докладених зусиль.

Довіра як інституціональна норма припускає, що поведінка учасників обміну регламентується не лише формальною складовою укладеного контракту, а й імпліцитно регулюється громадськими нормами. В умовах глибоких інституційних змін цей інститут не може повною мірою виконувати свою регулюючу функцію, і його функціонування вимагає спеціально організованих зусиль, оскільки негативний досвід може закріплюватися у свідомості, викликаючи заперечення і стійку недовіру. Тому для успіху реформ надзвичайно важливо, щоб нові явища, що справляють позитивний вплив на соціально-економічний розвиток, адекватно сприймалися, причому як окремими індивідами, так і соціальними групами. Тут доречно використати ще одне запозичене з економічного словника поняття – *кредиту довіри*, котрий, як правило, отримують соціальні інститути з початком кожної нової фази (етапу, відтинку) їхнього функціонування. Можна припустити, що в його підґрунті лежить родова властивість людини сподіватись, тобто очікувати, що невизначена ситуація

обернеться на її користь. Не випадково “спалахами” довіри, що зафіксовано соціологічними дослідженнями, традиційно супроводжується кожне обрання нового президента. Інша справа, що цей кредит виявляється короткотерміновим, якщо не підживлюється відповідними діями об’єкта довіри.

Ступінь довіри населення до чинних у суспільстві формальних інститутів може розглядатися як узагальнена, інтегральна характеристика ефективності та якості інституційного середовища. На макрорівні ступінь довіри виражається в такому понятті, як соціально-економічна і соціокультурна стабільність. У сучасних дослідженнях довіра аналізується і як елемент внутрішнього інституційного середовища спільноти, будучи найважливішою складовою теорії ефективного управління групами та організаціями. Довіра в групі, колективі, суспільстві сприяє успішній спільній роботі, дає змогу на основі взаємодопомоги вирішувати складні завдання, виробляти конструктивні рішення.

Суттєвим обмеженням для можливостей формування довіри населення до формальних інститутів і проведених реформ є те, що інститути є продуктом історичного розвитку суспільних правил. Тому на формування інституційного середовища суспільства впливає траєкторія попереднього розвитку, що об’єднує минуле, сьогодення і майбутнє норм суспільного життя, даючи змогу зрозуміти характер зв’язків між суспільством, економікою та окремим індивідом. Сучасний стан інституційного середовища українського суспільства з цього погляду багато в чому визначається:

– збереженням дії деяких інститутів адміністративно-розподільчої системи, які не отримали відповідної заміни та перешкоджають розвитку цивілізованого суспільного ринку (податковий прес, переважно політичні пріоритети розвитку “обраних і особливо важливих галузей”, диктат природних монополій і т. п.);

– негативними наслідками трансформованих і знову сформованих інститутів (інфляція, неплатежі, вивезення капіталу, “відтік мізків”, висока зовнішня заборгованість тощо);

– недосконалістю формальної складової, яка визначає слабкість правового поля, інвестиційний вакуум, постійний перерозподіл власності, зростання злочинності і криміналізація суспільства.

Урахування траєкторії попереднього розвитку для вирішення завдань зміни інституційного середовища означає, що її проектування повинно брати до уваги досвід минулого. У суспільстві завжди функціонують ті чи інші інститути, які регламентують взаємодії індивідів. Інституційне середовище вибудовується на основі сукупності формальних і неформальних обмежень. Зміни у формальних інститутах зустрічають перешкоди у вигляді існуючих неформальних норм та інституційного середовища як вектора розвитку системи.

Ініційовані інституціональні перетворення є за детального розгляду результатом взаємодії індивідів, об’єднаних у групи спеціальних інтересів, але ефективність дії таких груп повинна розглядатися з поправкою на інертність еволюційних інституційних змін неформальних інститутів. За низької щільності формальних норм і правил, закріплених державою, їх замінюють неформальні, санкціоновані суспільством. Формування довіри як інституційної норми здійснюється в межах “інституціонального коридору”, всередині якого забезпечується з певною точністю прогнозований результат. Таким чином, довіра як інститут є вбудованим індикатором усіх внутрішньоорганізаційних процесів у системі. Довіра у складі інституціонального середовища може надавати як підтримуючий, так і обмежуючий вплив на соціально-економічну діяльність. Можливість такого впливу пов’язана з щільністю інституційного середовища, показником якої може слугувати суб’єктивне відчуття індивідами достатності урегульованості тієї сфери, де вони здійснюють свою діяльність.

В умовах освоєння нової соціально-економічної концепції розвитку країни і подолання світової кризи врахування рівня довіри до формованих інституційних норм і правил, представлених громадськими та економічними інститутами, які задають зразки колективної та індивідуальної діяльності, має принципове значення як при виробленні державної політики, так і проектуванні стратегії розвитку українського соціуму.

Шляхи формування соціального капіталу

Доводиться констатувати, що сьогодні накопичений у рамках ізольованих верств і груп соціальний капітал не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому скоріше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Соціальний капітал нації не зростає, як це відбувається у розвинутих країнах з налагодженою системою двосторонніх зв'язків, не зміцнює соціально-економічні позиції членів суспільства і не дає їм важелів впливу на суспільне життя.

Тому найважливішим і найактуальнішим для України сьогодні є те, якою мірою і яким чином можна регулювати і направляти процеси формування цього конче необхідного ресурсу. Але однозначної відповіді на це питання не існує. Накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не в результаті цілеспрямованих “вкладень у довіру”, а являє собою сукупний ефект різноманітних соціальних взаємодій. Значною мірою він є соціокультурною спадщиною попередніх поколінь.

Спочатку більшість дослідників допускали тільки стихійні механізми розвитку соціального капіталу. За версією Ф.Фукуями, джерела соціального капіталу закладені в біологічній природі людини, потужної внутрішньої людської потреби відновлення соціального порядку. Щоб запустити процес генерування соціального капіталу, потрібно лише створити умови для розвитку приватної ініціативи, тоді як розширення сфери впливу держави при-

зводить до ослаблення ініціативи знизу і системи горизонтальних зв'язків у суспільстві і тим самим руйнує соціальний капітал.

Проте досвід реформ у колишніх соціалістичних країнах переконливо засвідчив, що принаймні у формуванні об'єднуючого соціального капіталу, дефіцит якого відчувається в Україні, важлива роль належить саме державі, її здатності проводити ефективну соціально-економічну політику, що враховує інтереси різних верств і груп, пом'якшувати соціальні конфлікти.

Активна роль держави не означає повернення до радянських практик патерналізму. Нетривкість соціального капіталу, “вигодуваного” на традиціях патерналізму, повною мірою проявилася під час низки економічних криз, що обрушили довіру населення до інститутів влади.

Питання про те, яким чином відбувається становлення ефективної системи інститутів, що підтримують соціальний капітал суспільства і чи можна сприяти цьому процесу, сьогодні залишається одним з найактуальніших завдань, що стоять перед українським суспільством. Якщо влада стане сприймати інтереси людей і виходити з них при формуванні державної політики, соціальний капітал зміцнюватиметься, накопичуватиметься і слугуватиме суспільству. Інакше довіра буде остаточно втрачена або локалізується в закритих мережах, зокрема корупційних.

Найважливішим індикатором зрілості соціального капіталу є спільність цінностей і норм і взаємна довіра, що формуються в процесі відкритого соціального діалогу. Тому життєздатні ефективні інститути, які “живлять” соціальний капітал, асоціюються не тільки зі здатністю суспільства і держави забезпечити мінімально прийнятний рівень соціальної захищеності населення, а й з демократичними цінностями і механізмами. Саме вони дають змогу сприймати і враховувати думки, уподобання, інтереси різних верств і груп населення при прийнятті соціально відповідальних рішень і забезпечують можливість контролю за діяльністю владних структур.

Література

1. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж.Коулман // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С.124.
2. Kunte A. and others. Es-timating National Wealth: Methodology and Results / A.Kunte and others // *The World Bank*, 1998.
3. Бобух І.М. Оцінка національного багатства у контексті міжнародного досвіду / І.М.Бобух // *Економічна теорія*. – 2011. – № 2. – С. 24–39.
4. Рукавишников В.О. Межличностное доверие: измерение и межстрановые сравнения / В.О.Рукавишников // *Социологические исследования*. – 2008. – № 2.
5. Олейник А.Н. “Жизнь по понятиям”: институциональный анализ повседневной жизни “российского простого человека” / А.Н.Олейник // *Политические исследования*. – 2001. – № 2. – С. 44.
6. Paldam M. Generalized trust. The macro perspective. 2007. http://mit.econ.au.dk/vip_htm/MPaldam/papers/GT-long.pdf.
7. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та методики досліджень / О.Вишняк // *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг*. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010. – С. 24–39.
8. Вишняк О. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України / О.Вишняк // *Соціологічний моніторинг: 1996–2006*. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2006. – С. 181.
9. Zagorski I. Support for Government, Evaluation of Current Situation and Legitimacy of Democratic Transformation Polish Public Opinion, Portland, USA. – 2001. – October. – P. 23.
10. Pritchett L. Where has all the education gone? / L.Pritchett // *World Bank Economic Review*. – 2001. – Vol. 15. # 3.
11. Dixon J.A.Expanding the measure of wealth / J.A.Dixon, K.Hamilton // *Finance & Development*. December 1996, p. 15.
12. Bornschier V. Trust and tolerance: Enabling social capital formation for modern economic growth and societal change. Paper prepared for the Organizing Knowledge Economies and Societies conference, Asia Pacific Researchers in Organization Studies, University of Technology. – Sydney, December, 2000.